

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ

ΙΧΝΗΛΑΤΩΝΤΑΣ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ
ΤΟΥ 4^{ΟΥ} ΓΥΡΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Το κείμενο περιορίζεται σε μια πρώτη ανάγνωση ευρημάτων του 4^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, τα οποία αναδεικνύουν τους ευρύτερους κοινωνικοπολιτικούς προσανατολισμούς της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας με το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα. Στη βάση των δεδομένων των διαδοχικών γύρων της ΕΚΕ, μπορεί κάποιος δειλά να ανιχνεύσει τη διαμόρφωση τάσεων σε φλέγοντα ζητήματα πολιτικού και κοινωνικού προβληματισμού από το 2000 κι εντεύθεν. Με την ολοκλήρωση και του τέταρτου «κύματος» οι πολιτικοί και κοινωνικοί επιστήμονες τόσο στη χώρα μας όσο και σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο έχουν στη διάθεσή τους πληθώρα δεδομένων για επιστημονική συζήτηση και προβληματισμό. Στο κείμενο αυτό παρατίθεται μια αρχική ανάγνωση συγκεκριμένων αποτελεσμάτων της ΕΚΕ. Η ερμηνεία που ακολουθεί σε καμιά περίπτωση δε δεσμεύει τον οποιοδήποτε μελλοντικό χρήστη των σχετικών δεδομένων.

JOANNA TSIGANOU

TRACING THE RESEARCH RESULTS:
4TH ROUND OF EUROPEAN
SOCIAL SURVEY

ABSTRACT: On the basis of an initial reading of the information produced through the consecutive rounds of the ESS from 2000 onwards one may detect trends of important social, political, economic and cultural issues and provide grounds for a broad academic discussion. The scope is to overview the data produced in the 4th round of the European Social Survey, which underline the general sociopolitical circumstances of modern Greek society vis a vis contemporary Europe. Thus, the explanations offered reflect personal ideas of the author and are prone to contradictions and debates.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εγχάραξη του «πολιτικού προσώπου»¹ αλλά και του κοινωνικού και του πολιτισμικού της χώρας μας, στη βάση των δεδομένων του 4ου «γύρου» της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ΕΚΕ), κατατείνει σήμερα στην ανάδειξη συγκεκριμένων χαρακτηριστικών. Το κείμενο που ακολουθεί περιορίζεται σε μια πρώτη ανάγνωση των ευρημάτων της ΕΚΕ που σχετίζονται με την πολιτική συμμετοχή, με ειδικότερες εκφάνσεις της, καθώς και των ευρημάτων που αναδεικνύουν τους ευρύτερους κοινωνικοπολιτικούς προσανατολισμούς της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Τα δεδομένα των διαδοχικών «γύρων-κυμάτων» της ΕΚΕ καλύπτουν την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα τόσο για τη χώρα μας όσο και για την Ευρώπη. Σε αυτή τη βάση μπορεί κάποιος δειλά να ανιχνεύσει τη διαμόρφωση τάσεων σε φλέγοντα ζητήματα πολιτικού και κοινωνικού προβληματισμού. Είναι σαφές ότι με την ολοκλήρωση και του τέταρτου κύματος οι πολιτικοί και κοινωνικοί επιστήμονες τόσο στη χώρα μας όσο και σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο έχουν στη διάθεσή τους πληθώρα δεδομένων για επιστημονική συζήτηση και προβληματισμό. Στο κείμενο αυτό παρατίθεται μια αρχική ανάγνωση συγκεκριμένων αποτελεσμάτων της ΕΚΕ. Η ερμηνεία που ακολουθεί σε καμιά

1. Κατά την έκφραση του Ι. Βούλγαρη, βλ. Βούλγαρης, 2007, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 38-61, εδώ σ. 39.

περίπτωση δε δεσμεύει τον οποιοδήποτε μελλοντικό χρήστη των σχετικών δεδομένων.

Ένας πρώτος κύκλος συνοπτικών πορισμάτων για τις πεποιθήσεις του ελληνικού κοινωνικού σώματος σε σχέση με το μέσο ποσοστό απαντήσεων στο σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών που συμμετείχαν (χάριν συντομίας ευρωπαϊκός μέσος όρος ε.μ.ο.) αναφορικά με τα σημαντικότερα από τα μεγέθη που προαναφέρθηκαν αφορούν τη δεκαετία 2000-2010:

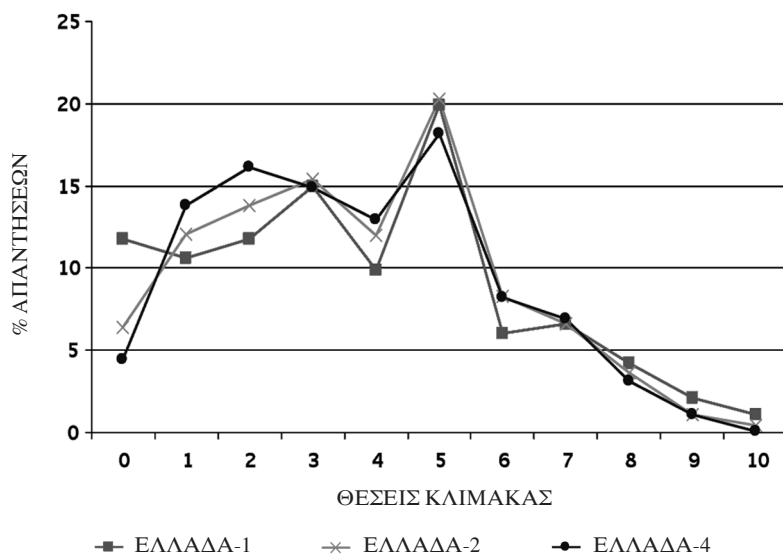
2. ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

Από τον δείκτη *εμπιστοσύνης* και ειδικότερα σχετικά με την παράμετρο της *εμπιστοσύνης στην κοινωνία*, οι Έλληνες εξακολουθούν να εμφανίζονται επιφυλακτικοί στις σχέσεις τους με τους συνανθρώπους τους. Σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (εφεξής ε.μ.ο.) των χωρών που συμμετείχαν στους 1^ο, 2^ο και 4^ο «γύρους» (Παράρτημα Α, Πίνακας 1), οι Έλληνες εμφανίζονται με σημαντική απόκλιση περισσότερο επιφυλακτικοί από τους λοιπούς Ευρωπαίους. Και ενώ η απόκλιση τείνει να μειώνεται ιδιαίτερα στις απόλυτες τιμές της κλίμακας, η ρωγμή της κοινωνικής δυσπιστίας, που είχε διαπιστωθεί ήδη από την αρχή της δεκαετίας, παραμένει ισχυρή. Η σχετική σύγκλιση που φάνηκε να διαγράφεται στη μέση της δεκαετίας δεν κινήθηκε προς τη θετική πλευρά της *εμπιστοσύνης* αλλά παρέμεινε στην αρνητική εκδοχή της *επιφυλακτικότητας* (Διάγραμμα 1).

Φαίνεται πως η κοινωνική αποξένωση διευρύνεται και αντ' αυτής συμπληρώνεται με μια «θέαση» της κοινωνίας παρά συμμετοχή.

Αν σκιαγραφήσαμε επικουρικά την καθημερινή χρήση των Μέσων Επικοινωνίας στη χώρα μας, θα διαπιστώναμε ότι: Οι μισοί περίπου των ερωτηθέντων πολιτών δεν έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο (46%) (Παράρτημα Α, Πίνακας 32), τα δύο τρίτα των πολιτών δεν διαβάζουν καθόλου εφημερίδα (61,3%) (Παράρτημα Α, Πίνακας 31), το 30,6% παρακολουθεί τηλεόραση περισσότερο από τρεις ώρες την ημέρα (Παράρτημα Α, Πίνακας 29), και περίπου το ένα τέταρτο (18,4%) ακούει καθημερινά

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Εμπιστοσύνη στην κοινωνία - 2

ραδιόφωνο περισσότερο από τρεις ώρες.² (Παράρτημα Α, Πίνακας 30). Η κυριαρχία της τηλεόρασης αφορά τόσο στη σταθερή εγχώρια προτίμηση σε σχέση με άλλα μέσα όσο και στην ιδιαίτερα μεγάλη χρήση της τηλεόρασης σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Στη συνέχεια, η κοινωνική εμπιστοσύνη, όπως αυτή οικοδομείται με όρους απουσίας εκμετάλλευσης και απουσίας αδικίας, συνεχίζει να κυμαίνεται στη χώρα μας κάτω από τον ε.μ.ο. Ο φόβος (ή/και η πεποίθηση) της εκμετάλλευσης από τον συνάνθρωπο στην αρχή της δεκαετίας ήταν εντονότερος, προς το τέλος όμως της δεκαετίας εμφανίζεται μια αργή τάση σύγκλισης με τον ε.μ.ο. Ο δε φόβος της αδικίας από το συνάνθρωπο ενισχύ-

2. Παρά την ιδιαίτερα αυξημένη χρήση της τηλεόρασης, δεν φαίνεται να αφιερώνεται χρόνος σε πολιτικά και ειδησεογραφικά θέματα. Το ραδιόφωνο δεν χρησιμοποιείται για πολιτική ενημέρωση από την μεγάλη πλειονότητα των ακροατών. Όσον αφορά στην ανάγνωση εφημερίδων, το 1/5 περίπου των αναγνωστών δεν διαβάζει καθόλου πολιτικά θέματα ή πολιτική ειδησεογραφία, ενώ τα 3/4 των αναγνωστών διαθέτουν λιγότερο από μια ώρα στην ανάγνωση εφημερίδας.

εται με αποτέλεσμα η απόκλιση από τον ε.μ.ο. να μεγαλώνει. Με το τέλος της δεκαετίας, η πεποίθηση για την ύπαρξη κοινωνικής αλληλεγγύης στη χώρα μας παραμένει σε χαμηλά ποσοστά.

Η ΕΚΕ επιβεβαιώνει την πλήρη απαξίωση της πολιτικής στη χώρα μας, όπως άλλωστε έχει διαπιστωθεί σε όλες τις σύγχρονες πολιτικές έρευνες (Παράρτημα Α, Πίνακας 4). Η απόκλιση από τον ε.μ.ο. είναι σημαντική στην αρνητική εκδοχή της μεταβλητής. Τελευταία, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η διακρινόμενη τάση, μεγαλύτερης απόκλισης των ελληνικών δεδομένων από τον ε.μ.ο. και στην απόλυτα θετική εκδοχή της μεταβλητής.

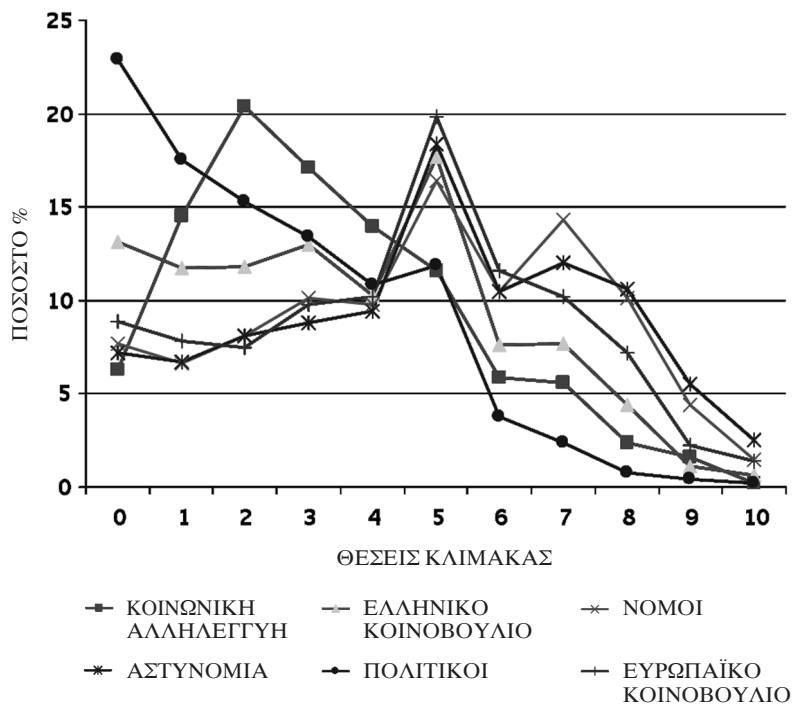
Γενικά, τόσο στη χώρα μας (σε μεγαλύτερο βαθμό) όσο και στην Ευρώπη (σε μικρότερο βαθμό), η εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο φθίνει (Παράρτημα Α, Πίνακας 5). Στη χώρα μας η απόλυτη απαξίωση αυξήθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας και σχεδόν εξαφανίστηκε η απόλυτα θετική ψήφος εμπιστοσύνης. Οι ευρωπαϊκοί μέσοι όροι επίσης αναδεικνύουν μια κρίση αξιοπιστίας του θεσμού σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Και η τάση εμπιστοσύνης που εμφανίστηκε στα μέσα της δεκαετίας απέναντι στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο φαίνεται πως έχει υποχωρήσει αισθητά σήμερα, ενώ η ήδη διαπιστωμένη δυσπιστία απέναντι σε υπερεθνικούς οργανισμούς όπως ο ΟΗΕ έχει ενισχυθεί έτι περαιτέρω.

Ως προς την εμπιστοσύνη στους νόμους, φαίνεται πως στη χώρα μας διπλασιάζεται σχεδόν η δυσπιστία, ενώ μειώνεται εξαιρετικά σημαντικά (υποπενταπλασιάζεται) η απόλυτη εμπιστοσύνη με το τέλος της δεκαετίας. Οι διακυμάνσεις του ε.μ.ο. επίσης καταδεικνύουν μια αργή αλλά σταθερή δυσπιστία του κοινωνικού σώματος έναντι των νόμων και του νομικού συστήματος.

Ούτε ο θεσμός της αστυνομίας, ο οποίος φαινόταν πως σχεδόν διέθετε την εμπιστοσύνη του κοινού στη χώρα μας κατά τη διάρκεια του 1^{ου} γύρου και εμφανίζεται ακόμη και σήμερα ισχυρότερος από άλλους δημόσιους θεσμούς δεν ξέφυγε του γενικότερου κλίματος δυσπιστίας και απαξίωσης (Παράρτημα Α, Πίνακας 7).

Εξαιρετικά αυξημένα –και δραματικά μειούμενα με την πάροδο των χρόνων της δεκαετίας– εμφανίζονται τα ποσοστά απαξίωσης των πολιτικών στη χώρα μας, ενώ και στον ε.μ.ο. η απαξίω-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Εμπιστοσύνη σε θεσμούς στην Ελλάδα 2009

ση εμφανίζεται διευρυμένη. Με το τέλος της δεκαετίας, το 22,9% (Παράρτημα Α, Πίνακας 8) του ελληνικού κοινού «δεν έχει καμία απολύτως εμπιστοσύνη στους πολιτικούς (Διάγραμμα 2).

Ως προς την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα «Αριστερά–Δεξιά», οι μετατοπίσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας είναι μικρές. Στη μέση της δεκαετίας κέρδιζε έδαφος η δεξιόστροφη αυτοτοποθέτηση,³ ενώ σήμερα φαίνεται μια σχεδόν αριστερόστροφη τάση (Παράρτημα Α, Πίνακας 11), δεδομένο που επιβεβαιώνεται και από τα εκλογικά αποτελέσματα των εθνικών

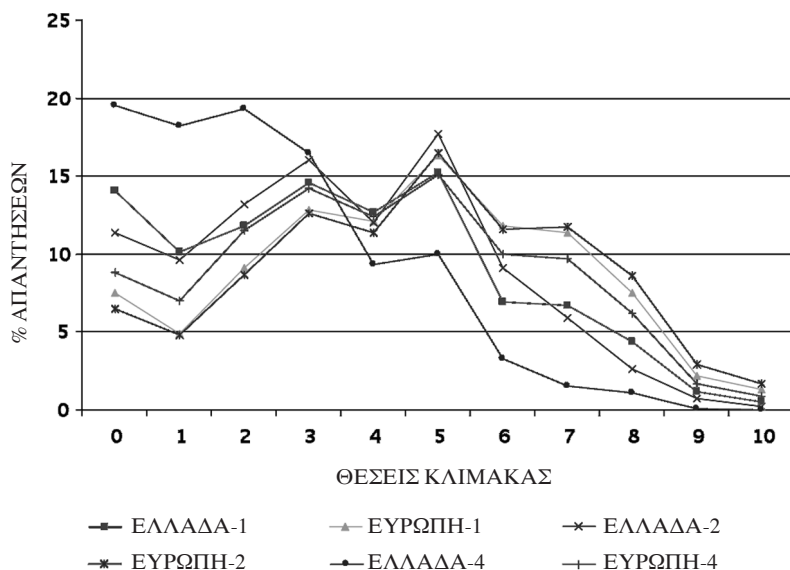
3. Βούλγαρης Ι., 2007, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 38-61.

εκλογών της δεκαετίας. Το υψηλό ποσοστό όσων δεν επιθυμούν να αυτοτοποθετηθούν (αμηχανία, αποχή, αδιαφορία, αδιευκρίνιστη ψήφος) παραμένει υψηλότερο των αντίστοιχων ποσοστών του ε.μ.ο., αν και καταγράφεται διογκωμένο ως προς αυτή την κατηγορία της μεταβλητής, βαίνει συστηματικά μειούμενο.

Κατόπιν τούτων, δικαιολογημένο εμφανίζεται το αίτημα για *ισοκατανομή εισοδημάτων με την παρέμβαση της κυβέρνησης –της κάθε κυβέρνησης–* (Παράρτημα Α, Πίνακας 15). Περίπου ένας στους δύο Έλληνες –και διαχρονικά– συμφωνεί απόλυτα με την άποψη ότι «η κυβέρνηση πρέπει να πάρει μέτρα για να μειωθούν οι διαφορές μεταξύ των εισοδημάτων» (Βλ., ενδεικτικά, Διάγραμμα 3).

Τέλος, φαίνεται πως σήμερα περισσότερο από τα προηγούμενα χρόνια με εξαιρετικά κλονισμένη την εμπιστοσύνη σε ολόκληρη τη θεσμική συγκρότηση της πολιτείας, οι Έλληνες στρέφονται στη *σύγχρονη επιστήμη για να επιλυθούν τα προβλήματα του μέλλοντος* (Παράρτημα Α, Πίνακας 18). Ένα ιδιαίτερα αισιόδοξο εύρημα αποτελεί η αύξηση των ποσοστών που σημειώνεται στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας. Το

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Ικανοποίηση από την οικονομία

36,9% στην κατηγορία «*συμφωνώ απόλυτα*» και το 41,7% στην κατηγορία «*συμφωνώ*» (με αντίστοιχα μέσα ευρωπαϊκά ποσοστά (ΜΕΠ), 12,1% και 36,9%) είναι ενδεικτική της εμπιστοσύνης με την οποία εξακολουθεί να περιβάλλει τη γνώση το ελληνικό κοινό.

3. ΑΤΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ

Γενικά το κοινωνικό σώμα δείχνει σχετικά ικανοποιημένο από τη ζωή του, με το επίπεδο ικανοποίησης να χειροτερεύει και στη χώρα μας, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Ως προς την ικανοποίηση από την οικονομία, καταγράφεται καθ'όλη τη δεκαετία κάποια απόκλιση των πεποιθήσεων του ελληνικού κοινού από τον ε.μ.ο. ενώ πρόσφατα εκδηλώνονται εμφανή σημάδια επιδείνωσης (Παράρτημα Α, Πίνακας 13).

Ως προς την ικανοποίηση από τον τρόπο λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και της δημοκρατίας μας ο 4ος γύρος της ΕΚΕ καταδεικνύει εμφανή αντιστροφή τού ως τώρα σχετικά θετικού κλίματος με τα ποσοστά να αθροίζονται προς την κατεύθυνση της δυσαρέσκειας. Απόκλιση εντοπίζεται και από τον ε.μ.ο. στις ακραίες θέσεις της μεταβλητής.

Ως προς την αίσθηση ατομικής ευτυχίας, γενικά φαίνεται πως εξακολουθούμε να είμαστε χαρούμενος λαός και σε γενικές γραμμές «*νοιώθουμε καλά*». Όμως νοιώθουμε λιγότερο καλά συγκριτικά με τον ε.μ.ο., ενώ μειώνονται αισθητά τα ποσοστά αυτών που νοιώθουν πολύ ευτυχισμένοι, τα οποία, σε κάθε περίπτωση, είναι υποδιπλάσια του ε.μ.ο., που και αυτός εμφανίζεται μειωμένος.

Αναφορικά με τις κοινωνικές φοβίες και το αίσθημα ανασφάλειας, με τον τρόπο που καταμετράται η άμεση και η έμμεση θυματοποίηση στη βίαιη εγκληματικότητα από την ΕΚΕ προκύπτει ότι, ενώ η άμεση και έμμεση έκθεση του ελληνικού κοινού στη βία εμφανίζεται σχετικά μειωμένη στη βάση βιωματικής εμπειρίας, στο τέλος της δεκαετίας που διανύουμε, το μέγεθος της ανασφάλειας του Έλληνα πολίτη (υποκειμενικό κριτήριο) εμφανίζεται να μεγαλώνει. Η τάση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί συνδυαστικά και αναφορικά με την κρίση εμπιστοσύνης στο

θεσμό της αστυνομίας αλλά και την όξυνση των ξενοφοβικών τάσεων.

Η κοινωνική ανοχή εμφανίζεται να συρρικνώνεται. Ως πλέον αποδεκτή πολιτική απέναντι στους «ξένους» για το ελληνικό κοινό και σε ποσοστό 54,5% θεωρείται εκείνη που επιτρέπει σε λίγους να έρχονται και να ζουν εδώ. Ως δεύτερη πλέον αποδεκτή πολιτική (28,5%) (Παράρτημα Α, Πίνακας 24) θεωρείται εκείνη που δεν επιτρέπει σε κανέναν να έρχεται και να ζει εδώ. Οι τάσεις αυτές φαίνεται να παγιώνονται στη δεκαετία και να αφίστανται σημαντικά των αντίστοιχων ευρωπαϊκών ποσοστών (33,9% για την πρώτη περίπτωση και 14,5% για τη δεύτερη), των οποίων το αρνητικό πρόσημο μεγεθύνεται αργά αλλά σταθερά. Το ελληνικό κοινό σταθερά αλλά με αυξημένη δυσανεξία εμφανίζεται να πιστεύει πως οι ξένοι επιδρούν περισσότερο αρνητικά στην εθνική οικονομία παρά θετικά. Η μικρή ένδειξη ανοχής στο μέσον της δεκαετίας φαίνεται πως σύντομα εξουδετερώθηκε από την ενεργοποίηση ισχυρών αρνητικών αντανακλαστικών, τα οποία επανέκαμψαν με την έλευση της κρίσης. Μάλιστα οι ακραία αρνητικές θέσεις της κλίμακας συγκεντρώνουν υψηλά ποσοστά που προσεγγίζουν στο 25%, αρκετά υψηλότερα από τον αντίστοιχο ΜΕΠ που κυμαίνεται στο 9,4%.

Επιπλέον και αντίθετα με τις ευρωπαϊκές καταγραφές που τοποθετούνται σε υψηλότερα ποσοστά προς την κατεύθυνση της πεποίθησης ότι με τους «ξένους» η πολιτιστική ζωή εμπλουτίζεται, το ελληνικό κοινό διακατέχεται από μια εμμονή στη θέση ότι με τους «ξένους» η πολιτιστική ζωή υποβαθμίζεται. Οι απόλυτα αρνητικές ακραίες θέσεις εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά σε σχέση με τις προηγούμενες καταγραφές (27,4% στον 4^ο γύρο έναντι 23,4% του 1^{ου} και 20,5% του 2^{ου}) ενώ κινούνται σε σημαντική απόκλιση από το αντίστοιχο ΜΕΠ (7,6%).

Ως προς τις λοιπές ελευθερίες, η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται περισσότερο ανεκτική απέναντι στην ελευθερία των ομοφυλοφίλων να ζουν τη ζωή τους όπως τη θέλουν συγκλίνοντας σχετικά με τον ε.μ.ο. ενώ παράλληλα φαίνεται πως η κοινωνία εκκοσμηκεύεται (23,1% έναντι 29,3%) (Παράρτημα Α, Πίνακας 16).

4. ΑΞΙΕΣ – ΣΤΑΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

Αναφορικά με την **αξιοκρατία** και την οικονομική επιβράβευση των προσπαθειών που οδηγούν στην αποδοχή των μεγάλων εισοδηματικών διαφορών μεταξύ των ατόμων σε μια κοινωνία, το ελληνικό κοινό συμφωνεί σε ποσοστά πολύ υψηλότερα από τον ε.μ.ο. (συνολικά 71% έναντι του 51% του ε.μ.ο.) αναδεικνύοντας όχι μόνο το ανάλογο κοινωνικό αίτημα αλλά επίσης το έλλειμμα αξιοκρατίας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Από την άλλη πλευρά το ελληνικό κοινό διακατέχεται σε συντριπτικά υψηλά ποσοστά από την πεποίθηση ότι «για να είναι δίκαιη μια κοινωνία, οι διαφορές στο βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων πρέπει να είναι μικρές» (38%) (Παράρτημα Β, Πίνακας 2). Παρά το γεγονός ότι στη Βρετανία και Γερμανία (5,2% και 4,1%, αντίστοιχα) συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις και διαιρέσεις ταξικού τύπου φαίνεται να εμμένουν και να αντιτίθενται σ' αυτήν την αντίληψη, τελικά η φωνή των ευρωπαίων πολιτών στην πλειονότητά της συντάσσεται μαζί της.

Στο πεδίο των διακρίσεων, σε σχέση με το φύλο, το ελληνικό κοινό περίπου κατά το ήμισυ (49%) (Παράρτημα Β, Πίνακας 3) διακατέχεται από την πεποίθηση ότι «η γυναίκα θα πρέπει να είναι έτοιμη να αφήσει την εργασία της για χάρη της οικογένειάς της». Ανάλογη είναι η εικόνα στην Πορτογαλία (52%) και την Ισπανία (53%). Στον ευρωπαϊκό βορρά – η Βρετανία και η Γερμανία (με ποσοστά 38% και 38,9% αντίστοιχα) συντάσσονται με αυτήν την άποψη αν και σε μικρότερο βαθμό. Το ΜΕΠ εμφανίζει τους μισούς σχεδόν Ευρωπαίους να συμφωνούν με την παραπάνω άποψη.

Το ελληνικό κοινό φαίνεται επίσης να συντάσσεται με την άποψη ότι σε συνθήκες σπανιότητας πόρων, *οι άντρες πάνε για δουλειά και οι γυναίκες μένουν σπίτι*, σε διπλάσιο ποσοστό από τον ε.μ.ο. και με πολύ μεγάλη διαφορά από άλλες ευρωπαϊκές χώρες τόσο του νότου όσο και του βορρά.

Αναφορικά με την κοινωνική ευταξία ευνομία και ασφάλεια, σημειώνουμε τα εξής:

Ο κοινωνικός ρόλος του θεσμού του σχολείου ως μηχανισμού άσκησης τυπικού κοινωνικού ελέγχου στη χώρα μας όχι μόνο δεν αμφισβητείται αλλά επικροτείται ηχηρά, αφού το 82%

του κοινού *συμφωνεί απόλυτα* ή απλά *συμφωνεί* με την άποψη ότι «τα σχολεία πρέπει να διδάσκουν στα παιδιά να υπακούν σε κανόνες και να πειθαρχούν» άποψη με την οποία φαίνεται να συμφωνούν και οι υπόλοιπες χώρες (ΜΕΠ 77,9%) (Παράρτημα Β, Πίνακας 4).

Η μέχρι τα τέλη του 1980 διαπιστωμένη πεποίθηση υπέρ μιας προοδευτικής-ριζοσπαστικής αντίληψης για τον εγκληματοπροληπτικό χαρακτήρα της ποινής και τη δι' αυτού εξασφάλιση κοινωνικής ευνομίας, ευταξίας και ασφάλειας, σήμερα δοκιμάζεται με την επανάκαμψη του κλασικού προτύπου αυστηροποίησης των ποινών και την δι' αυτής ενίσχυση του κατασταλτικού σκέλους της τιμωρίας.⁴ Με τη μεγάλη πλειονότητα του ελληνικού κοινού (75,2%) να συμφωνεί απόλυτα ή απλά να συμφωνεί με την άποψη πως «στα άτομα που παραβαίνουν το νόμο πρέπει να επιβάλλονται ακόμα αυστηρότερες ποινές από αυτές που επιβάλλονται σήμερα», αναδεικνύεται και μια έμμεση αλλά ηχηρή μομφή και στον τρόπο απονομής δικαιοσύνης στη χώρα. Η πεποίθηση αυτή φαίνεται να είναι κοινή –και σε ανάλογα ποσοστά– σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, με το ΜΕΠ να ανέρχεται στο 71,5%. Επιπλέον, η πεποίθηση αυτή μοιάζει να αντανakλά το αίσθημα ανασφάλειας που διακατέχει τον πολίτη.

Σχετικά με το ζήτημα του αισθήματος ασφάλειας του πολίτη απέναντι στη βία, διαπιστώνεται ότι στην Ελλάδα υπάρχει μεγαλύτερη ανησυχία (34,4%) –όπως καταδεικνύεται με μεγαλύτερη ευκρίνεια από τη θέση «ποτέ» της μεταβλητής– τόσο από το ΜΕΠ (43,6%) όσο και από τα αντίστοιχα ποσοστά χωρών τόσο του ευρωπαϊκού βορρά όσο και του νότου, όπως ενδεικτικά, στην Αγγλία (39,5%), την Ισπανία (40,8%), την Πορτογαλία (43,1%), την Γερμανία (51,1%). Είναι ενδεικτικό ότι, αντίθετα από τα καθ' ημάς, στη Γερμανία οι πολίτες ανησυχούν εξαιρε-

4. Χαρακτηριστική ήταν η εδραιωμένη ριζοσπαστική πεποίθηση για την κατάργηση της θανατικής ποινής στη χώρα περί τα μέσα του 1980 που οδήγησε και στην τυπική κατάργησή της. Επίσης οι τάσεις ανοχής-κατανόησης του εγκληματικού φαινομένου και του εγκληματία. Βλ. σχετικά Δασκαλάκης Η., κ. ά., 1984, *Η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

τικά λίγο σε συντριπτικά ποσοστά (85,3%), στη δε Αγγλία, σε ποσοστό 77,1%.

Επίσης, στη χώρα μας οι πολίτες εκφράζουν τη διαρκή ή σχεδόν διαρκή ανησυχία τους μήπως πέσουν θύματα βίας σε ποσοστό διπλάσιο από το ΜΕΠ (6,9% και 3,4%, αντίστοιχα) (Παράρτημα Β, Πίνακας 7). Στη συνέχεια, η μέτρηση της επίδρασης αυτής της ανησυχίας στην ποιότητα της ζωής του πολίτη ο οποίος ανησυχεί μήπως πέσει θύμα άσκησης βίας εμφανίζεται επίσης, με αυξημένα ποσοστά στη χώρα μας. Αντίθετα από τα συμβαίνοντα στη λοιπή Ευρώπη, στη χώρα μας οι πολίτες αισθάνονται ότι η ανησυχία αυτή ασκεί επίδραση σε ποσοστό 65,7% (Παράρτημα Β, Πίνακας 8).

Αναφορικά με το ζήτημα του αισθήματος ασφάλειας του πολίτη απέναντι στην τρομοκρατία, η πίστη απέναντι στην *πιθανότητα εκδήλωσης κάποιας τρομοκρατικής επίθεσης στην Ευρώπη* σε ορατό χρονικό διάστημα (12 μήνες), φαίνεται να είναι ευθέως ανάλογη των βιωματικών εμπειριών από το μέγεθος και τη συχνότητα προηγούμενων επιθέσεων στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι, στη χώρα μας αυτή η πιθανότητα εμφανίζεται πιθανή ή πολύ πιθανή στο 55%, ενώ το ΜΕΠ αθροίζει στο μεγαλύτερο ποσοστό του 64,3%, στην Πορτογαλία στο 51,3%, στην Ισπανία στο 73,2%, στη Γερμανία στο 75,7%, στην Αγγλία στο 82,7% (Παράρτημα Β, Πίνακας 9).

Η πίστη όμως απέναντι στην *πιθανότητα εκδήλωσης κάποιας τρομοκρατικής επίθεσης στην Ελλάδα* σε ορατό χρονικό διάστημα (12 μήνες), συγκεντρώνει ποσοστό 47%, μεγαλύτερο από το 38% του ΜΕΠ (Παράρτημα Β, Πίνακας 10). Ενδεικτικό είναι πως αντίστοιχη *φοβία* και μάλιστα σε μεγαλύτερα ποσοστά από αυτά που σημειώθηκαν στη χώρα μας φαίνεται να εμφανίζουν χώρες με πρόσφατες τραυματικές εμπειρίες τρομοκρατίας και σημαντική προϊστορία όπως η Αγγλία (73,3%) και η Ισπανία (77,9%). Προς επίρρωση των ανωτέρω σημειώνουμε επίσης το χαμηλό ποσοστό του Πορτογαλικού κοινού (17,6%).

Κι ενώ η λεγόμενη «*τιμωρητικότητα*» εμφανίζεται, όπως προαναφέρθηκε, διευρυμένη και στη χώρα μας, η άποψη πως «*αν κάποιος/α είναι ύποπτος/η για σχεδιασμό μιας τρομοκρατικής επίθεσης στη χώρα σας η αστυνομία πρέπει να έχει το νόμιμο δικαίωμα να τον/την κρατήσει στη φυλακή μέχρι να αποδειχθεί*

η μη συμμετοχή του σε αυτόν τον σχεδιασμό» –που αγγίζει το ζήτημα της καταστρατήγησης θεμελιώδους δικαιώματος με την κράτηση υπόπτων– βρίσκει το ελληνικό κοινό σε δυσαρμονία με το αντίστοιχο ΜΕΠ (Ελλάδα 58,6% έναντι 78,1% του ΜΕΠ) (Παράρτημα Β, Πίνακας 11). Φαίνεται πως βιωματικές ιστορικές μνήμες από παρόμοιες πρακτικές στη χώρα μας σε συνδυασμό με τη διόγκωση της κρίσης εμπιστοσύνης στους θεσμούς ίσως να συνηγορούν γι' αυτή τη δυσαρμονία.

Ομοίως και αναφορικά με το ζήτημα της νομομοποίησης - νομιμότητας των βασανιστηρίων για την προστασία υπέρτατου αγαθού ή δημοσίου συμφέροντος η μνήμη και η ιστορία φαίνεται να διαδραματίζουν κι εδώ το ρόλο τους. Η τρομοκρατία της τρομοκρατίας δεν φαίνεται να πείθει τον Έλληνα αλλά και τον μέσο Ευρωπαίο ότι η βία των βασανιστηρίων είναι δικαιολογημένη (ΜΕΠ 52,9%) (Παράρτημα Β, Πίνακας 12).

Ως προς την κυρίαρχη διερευνητική οπτική των εμπειριών διακρίσεων με βάση την ηλικία σημειώνουμε τα εξής:

Αναφορικά με το *«πώς βλέπουν οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι στα 40 τους»* επιβεβαιώνεται το στερεότυπο περί του επιτυχημένου 40ρη που βρίσκεται στην ακμή της παραγωγικής του ηλικίας. Η σχετική απόκλιση από τον ε.μ.ο. είναι μικρή, καθώς οι περισσότεροι άνθρωποι και στην Ευρώπη βλέπουν τους σαραντάρηδες ως γενικά επιτυχημένους. Στην Ελλάδα, όμως, συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες ένα μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων πιστεύουν ότι υπάρχουν και περιπτώσεις σαραντάρηδων που βρίσκονται στην «κατώτατη θέση» (*underclass*). (Βλ. ενδεικτικά, Διάγραμμα 4).

Αναφορικά με το *«πώς βλέπουν οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι στα 20 τους»* στη χώρα μας εντοπίζεται ένα μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων (μεγαλύτερο και από τον ε.μ.ο.) που πιστεύουν ότι οι νέοι βρίσκονται στην *απόλυτα χαμηλή κοινωνική θέση*, με την Ισπανία και την Πορτογαλία να καταγράφουν επίσης υψηλά ποσοστά στις αρνητικές θέσεις της κλίμακας. Η συνολική εικό-

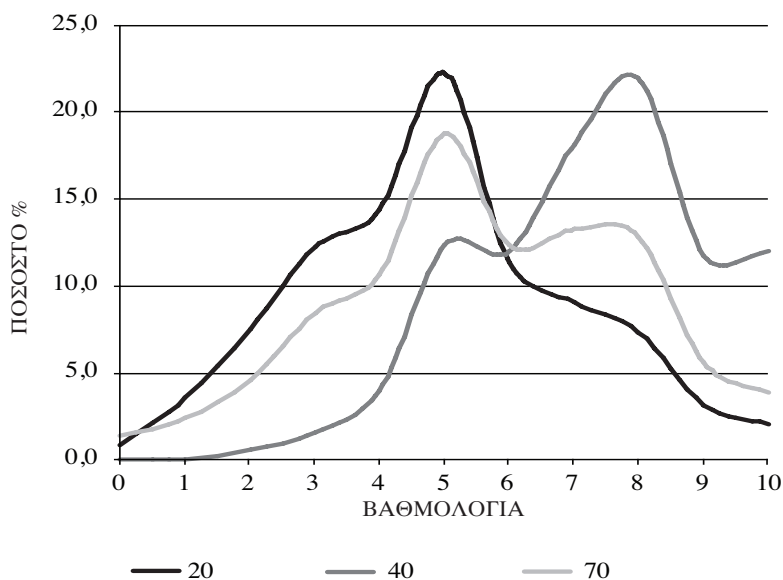
να παραπέμπει σε μια ευρωπαϊκή νεότητα χαμηλής κοινωνικής θέσης που *ρέπει προς την «κατώτατη τάξη»*.⁵ Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση της Γερμανίας.

Τέλος, αναφορικά με το «*πώς βλέπουν οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι πάνω από τα 70 τους*» (Παράρτημα Β, Πίνακας 15) αντίθετα διαπιστώνεται ότι στη χώρα μας εντοπίζεται ένα μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων (μεγαλύτερο και από τον ε.μ.ο.) που πιστεύουν ότι οι ηλικιωμένοι βρίσκονται στην *απόλυτα υψηλή κοινωνική θέση*. Τα ποσοστά υποδεικνύουν ότι στην Ελλάδα περισσότερο από τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες οι άνθρωποι πιστεύουν ότι οι 70ηδες βρίσκονται σε καλή ή πολύ καλή κοινωνική θέση. (Ελλάδα 5,6 έναντι 4,8 του ε.μ.ο.) (Παράρτημα Β, Πίνακας 15). Σχετικά με το «*πώς βλέπουν οι πολίτες τα άτομα στα 20 τους και τα άτομα άνω των 70 ετών*», διαπιστώνεται ότι ένα μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων (38%) –μεγαλύτερο και από τον ε.μ.ο. (28,6%)– βλέπει τα άτομα αυτά ως άτομα και όχι ως ομάδες. Μια άλλη ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση διαφαίνεται στο ότι ενώ παντού στην Ευρώπη οι κυρίαρχες τάσεις δείχνουν ότι

5. Η συγκεκριμένη ερώτηση –και οι ερωτήσεις που ακολουθούν αντανακλούν μια προσπάθεια προσδιορισμού των αντιλήψεων– πεποιθήσεων του κοινωνικού σώματος για τις διαγενεακές διαιρέσεις του κοινωνικού σώματος. Βλ. σχετική βιβλιογραφία που υποδεικνύει συμπληρωματικούς τρόπους διερεύνησης ενδεικτικά στα ακόλουθα: J. Westergaard, 1992, «About and beyond the underclass», BSA Presidential Address, *Sociology*, vol. 26, no 4, σ. 575-587. Ch. Murray, 1984, *Losing ground: American social policy 1950-1980*, Basic Books, New York, και Ch. Murray (ed.), 1990, «The emerging British underclass», Institute of Economic Affairs, London. Βλ. κριτικές αποτιμήσεις στο Ch. Murray's, *The emerging British underclass* (βλ. παρ. σημ.), J. Brown, *The focus on single mothers*, σ. 43-48, και A. C. Walker, *Blaming the victims*, σ. 49-58. A. H. Hasley, 1987, «Social trends since World War II», *Social Trends* 17, London. Βλέπε επίσης P. Townsend, 1990, «Underclass and overclass: the widening gulf between social classes in Britain in the 1980's», στο Payne G., Cross M. (eds), *Sociology in action*, Macmillan, London. F. Field, 1989, *Losing out: the emergence of Britain's underclass*, Blackwell, Oxford, και προηγούμενα, A. Gorz, 1982, *Farewell to the working class*, Pluto Press, London. Z. Bauman, 1982, *Memories of class*, Routledge and Kegan Paul, London. Ο όρος «κατώτατη τάξη» αποτελεί τη μετάφραση του όρου «underclass» από την Ι. Λαμπίρη-Δημάκη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

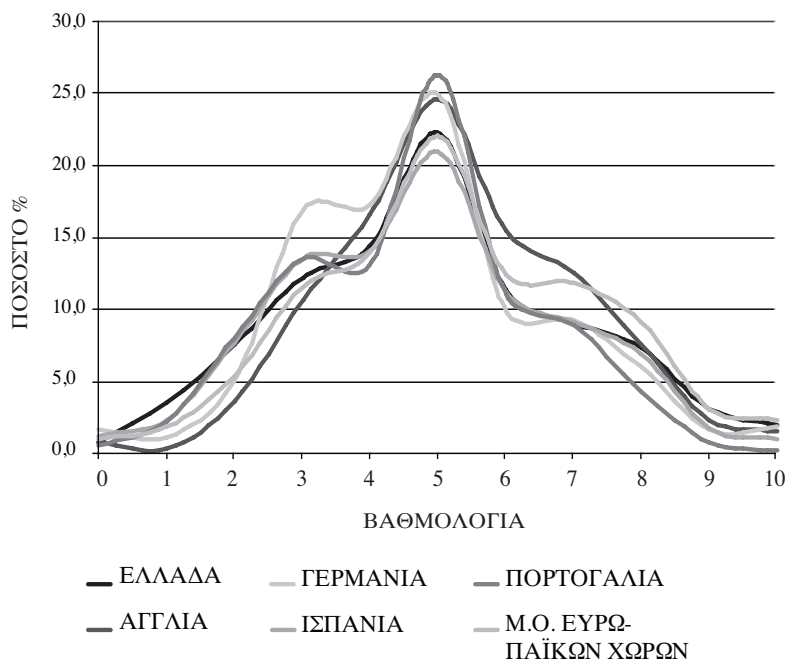
Πώς βλέπουν οι περισσότεροι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι στις ηλικίες των 20, 40 και 70;

τα άτομα αυτά αντιμετωπίζονται ως δύο διαφορετικές ομάδες που ανήκουν στην ίδια κοινότητα στην Ελλάδα (8,9%) είναι μικρότερο το ποσοστό αυτό από το ΜΕΠ (12,1%) (Παράρτημα Β, Πίν. 16). Είναι σημαντικό να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η διαφαινόμενη διαφοροποίηση αφορά σε αυτή καθαυτή τη φύση της ερώτησης (bias). Στη χώρα μας πέρα από την ηλικιακή κατηγοριοποίηση μεγάλη ανταπόκριση πιθανόν να έχει για το κοινό μια κατηγοριοποίηση γενεών, π.χ. «γενιά του Πολυτεχνείου», «γενιά των 700 ευρώ» κ.λπ. (Βλ., ενδεικτικά, Διάγραμμα 5).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Πώς βλέπουν οι περισσότεροι στη χώρα σας την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι στα 20 τους;

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Στην αρχή της δεκαετίας που διανύσαμε, η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης, ως προς τους αξιακούς προσανατολισμούς, καταλάμβανε μια θέση που χαρακτηρίζεται από την έμφαση σε συντηρητικές αξίες σε αντίθεση με εκείνες της ατομικής αυτονομίας και της αλλαγής.⁶ Ο ευρύς δημόσιος σχολιασμός των αποτελεσμάτων επικεντρώθηκε στα δεδομένα που υποστήριζαν τη συντηρητικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας σε αντιδιαστολή με την πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του 1980 στην οποία ηγεμόνευαν τα στερεότυπα της «δημοκρατικής-προοδευτικής παρατάξης». Συγκεκριμένες μεταβλητές της ΕΚΕ υποστήριζαν αυτό

6. Βούλγαρης Ι., 2007, όπ.π., σ. 39.

το επιχείρημα όπως η αυτοτοποθέτηση των πολιτών στον άξονα Αριστερά-Δεξιά, που έδειχνε μια συνεχή μετατόπιση του μέσου όρου προς τα δεξιά, η μεγαλύτερη εμπιστοσύνη απέναντι στην αστυνομία και τους νόμους/δικαιοσύνη σε αντιδιαστολή με την απαξίωση του Κοινοβουλίου και των πολιτικών ταγών, η πτώση του πολιτικού ενδιαφέροντος, η συχνότητα της προσευχής και του εκκλησιασμού.⁷

Σήμερα μπορούμε να ανιχνεύσουμε συγκεκριμένες τάσεις παγίωσης πεποιθήσεων, στάσεων και συμπεριφορών αλλά και άλλες που φαίνεται να αλλάζουν κατά τη διαδρομή του χρόνου.

Μια γενική διαπίστωση είναι πως στη μέση περίπου της δεκαετίας που διανύσαμε, τα μεγέθη που αναλύθηκαν αναδεικνύουν τάσεις σύγκλισης με τη λοιπή Ευρώπη. Με το τέλος της δεκαετίας, οι τάσεις αυτές καθίστανται αποκλίνουσες. Σαν να υπήρξε μια σημαντική ευκαιρία σύγκλισης με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι που στην πορεία χάθηκε.

Ως προς τα επιμέρους, κατ' αρχάς διαπιστώνεται η παγίωση μιας τάσης πολιτικής αποξένωσης των Ελλήνων πολιτών από την πολιτική, τα κόμματα, τους πολιτικούς, αλλά και θεσμούς, όπως η δικαιοσύνη, το κοινοβούλιο, η αστυνομία, σε μεγαλύτερο βαθμό από τους λοιπούς Ευρωπαίους. Η απαξίωση των πολιτικών και ο πολιτικός κυνισμός διευρύνεται.⁸

Ένα συνεχώς διογκούμενο αίσθημα ανασφάλειας διαπερνά τόσο τις διαπροσωπικές σχέσεις όσο και τη στάση μας απέναντι στην πολιτική και την οικονομική μας κατάσταση, καθιστώντας ζητούμενο την ύπαρξη κοινωνικής συνοχής αλλά και της ανοιχτής δημοκρατίας. Είναι ίσως αναπόφευκτη, με δεδομένη την αίσθηση της απειλής να χαρακτηρίζει το ελληνικό κοινό, μια συντηρητικότητα που εκφράζεται με αποδοχή – αν και με εμφανείς τάσεις υποχώρησης – σε θεσμούς «ασφαλείας» – όπως η αστυνομία. Η επιφυλακτικότητά μας, μάλιστα, στρέφεται όχι

7. Βλ. Ι. Βούλγαρης, 2007, όπ.π., σ. 56-57.

8. Δεμερτζής Ν., Παπλιάκου Β., 2007, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική συμμετοχή και ΜΜΕ: Μια συγκριτική ανάλυση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 161-192.

μόνον απέναντι στην κοινωνία γενικά αλλά αφορά και τους συνανθρώπους μας, παίρνοντας διαστάσεις «αλλοφοβίας». Κατέχουμε χαμηλότερο βαθμό εμπιστοσύνης στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους, η κοινωνική αλληλεγγύη εμφανίζεται αρκετά τραυματισμένη και η δυσπιστία μας εκτείνεται μέχρι την αντίληψη ότι οι άνθρωποι καιροφυλακτούν για να μας εκμεταλλευτούν. Πιστεύουμε πως η συμπεριφορά των ανθρώπων καθορίζεται από ιδιοτέλεια ενώ εμφανής είναι η διάχυση ενός αισθήματος αδικίας, αναξιοκρατίας, ανομίας και απειθαρχίας. Παρά το γεγονός ότι τα κοινωνικά δίκτυα εμμένουν, εμφανιζόμαστε περισσότερο αντικοινωνικοί από τα προηγούμενα χρόνια. Παρ' όλα αυτά οι φίλοι εξακολουθούν να κατέχουν σημαντική θέση στη ζωή μας.

Ο Έλληνας παραμένει ικανοποιημένος από τη ζωή του, η αισθήση όμως αυτή μάλλον αντανακλά επίτευξη ατομικών επιδιώξεων παρά θεσμικών-κρατικών παρεμβάσεων αφού ο βαθμός ικανοποίησης από τις θεσμικές διαστάσεις του βίου είναι εξαιρετικά χαμηλός.

Η δυσανεξία προς άτομα διαφορετικής φυλής, εθνότητας, και τους κάθε μορφής μετανάστες εμφανίζεται αυξημένη. Και άλλες όμως μορφές διακρίσεων αναδεικνύουν μια *επιστροφή στις ρίζες* καθώς το στερεότυπο του *άντρα κυνηγού και της γυναίκας τροφού* αναβιώνει και εμφανίζεται ενισχυμένο στη χώρα μας περισσότερο από άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι δε απόψεις για διάφορες ηλικιακές κατηγορίες, 20ηδες, 40ηδες και 70ηδες, αχνοφωτίζουν μια πρόσληψη των γενεών με όρους ασφαλίστικου συστήματος μάλλον παρά κοινωνικού κεφαλαίου.

Τέλος, θα λέγαμε ότι η ήδη διαπιστωμένη προβληματική σχέση των Ελλήνων πολιτών με την πολιτική⁹ στις αρχές της δεκαετίας έχει βαθύνει. Η απουσία της πολιτικής εξακολουθεί κηδεμονικά να αντικαθίσταται από την τηλεόραση. Η ξενοφοβική δυσανεξία έχει διευρυνθεί καθώς αντανακλά το επίσης διαπιστωμένο χάσμα ανάμεσα σε μια δυναμική εξωστρεφή δημοκρατική αναδιάταξη των κοινωνικών σχέσεων και μια αντίρροπη εθνοτική-ταυτοτική αναδίπλωση. Οι γυναίκες, οι νέοι και

9. Βλ. σχετικά σχόλια των Π. Καφετζή και Ι. Βούλγαρη στην *Ελευθεροτυπία*, 6/11/2003, σχολιάζοντας τα αποτελέσματα του 1^{ου} γύρου της ΕΚΕ.

οι ηλικιωμένοι εμφανίζονται ευάλωτοι στις αλλαγές που συντελούνται και σε διακρίσεις μέσα από μια ιστορική περιστροφή σε παρελθοντικά πρότυπα και προσλήψεις.

Η κρίση φαίνεται να τροφοδοτεί όχι μόνο τη βία αυτή καθαυτή αλλά και την πρόσληψή της. Παρ' όλα αυτά όμως η εγχώρια ιστορική μνήμη σχετικά με τα βασανιστήρια παραμένει ισχυρή και ως ένα βαθμό προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα απέναντι στην αντιμετώπιση ακόμη και της ακραίας μορφής της τρομοκρατικής δράσης με τρόπο που υπερβαίνει την επιχειρούμενη προώθηση μορφολογικών και ιδεολογικών στερεοτύπων και κανόνων.

Τα δεδομένα εξακολουθούν να υποστηρίζουν τη συντηρητικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας σε αντιδιαστολή με την πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του 1980 στην οποία ηγεμόνευαν τα στερεότυπα της «δημοκρατικής-προοδευτικής παράταξης».¹⁰ Όπως άλλωστε υποστηρίζει και ο Α. Πανταζόπουλος, «τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα παριστάμεθα ως μάρτυρες μιας άτυπης κρίσης πολιτικής αντιπροσώπευσης και ενός διάχυτου, αν και όχι δομημένου, νεοελληνικού διαφορισμού, θεμέλια του οποίου είναι η κυριαρχία μιας εθνοτικής προέλευσης αντίληψης για την ιδιότητα του πολίτη, η οποία συναρθρώνεται με μια ορθόδοξη αναθηρσκειοποίηση ευρύτερων τμημάτων της κοινωνίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ανάδυση μιας δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη παραμένει ακόμα το βασικό ζητούμενο».¹¹

Σύμφωνα με τον Π. Καφετζή, τα ευρήματα της ΕΚΕ ανέδειξαν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας «μια κρίσιμη διάζευξη ανάμεσα στη θεσμική διάσταση της πολιτικής και στην εξατομικευμένη πρόσληψή της»,¹² η δε σχετικά αυξημένη εμπιστοσύνη προς την Αστυνομία «μπορεί να συσχετίζεται με αυταρχικές συνεκδο-

10. Βούλγαρης Ι., 2007α, ανωτ. σημ., σ. 39.

11. Πανταζόπουλος Α., 2007, «Κρίση της αντιπροσώπευσης, νεοελληνικός διαφορισμός και η ιδιότητα του πολίτη», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 149-159, εδώ σ. 149.

12. Από την εισήγηση του Π. Καφετζή, 5/11/2003 ΕΙΕ, Αθήνα, όπως αναδημοσιεύτηκε στην *Ελευθεροτυπία* 6/11/2003, σ. 46, «Ελλάδα».

χές αφ' ενός ή να ενεργοποιεί ένα φαντασιακό και ευκαίριο αντιστάθμισμα ευταξίας απέναντι σε μια διάχυτη αίσθηση ανομίας και κλονισμού κάποιων κανόνων και προτύπων αφ' ετέρου».¹³

Τα δεδομένα –για ολόκληρη τη δεκαετία– πραγματικά επιβεβαιώνουν «μια συστάδα αξιών και αντιλήψεων που όλες μαζί, στη νοηματική τους αλληλεξάρτηση, δείχνουν ότι έχει ενεργοποιηθεί ένα εθνοτικο-πολιτισμικό σύστημα πεποιθήσεων κλειστό και εσωστρεφές».¹⁴ Ερμηνευτικές προσεγγίσεις των ιδιαίτερα υψηλών ποσοστών απόρριψης του «άλλου» στην Ελλάδα καταλήγουν στο ότι «το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα και η απόρριψη του “άλλου” αποκτούν σημαντική συσχέτιση στην Ελλάδα λόγω της έντονης συνύφανσης του πρώτου με εθνικιστικές στάσεις και αξίες, και όχι με κάποια άλλη πτυχή της θρησκευτικότητας».¹⁵ Όπως τονίζεται, «η θρησκευτικότητα στη συγκεκριμένη ελληνο-ορθόδοξη εκδοχή της ... αποτελεί σημαντικότερο προδιαθεσικό παράγοντα ανάπτυξης απορριπτικών στάσεων απέναντι στους “άλλους”... Όπως φαίνεται το όραμα κοινωνίας μεγάλου μέρους του πληθυσμού εξακολουθεί να αναφέρεται σε παρωχημένες και αμυντικές ιδεολογικές αναπαραστάσεις μιας πραγματικότητας που δεν υπάρχει».¹⁶ Από την άλλη πλευρά διαπιστώνεται μια «υψηλή διάχυτη θρησκευτικότητα η οποία δεν μετατρέπεται σε ανάλογο βαθμό σε εκκλησιαστική πρακτική παρά το γεγονός ότι τα τελετουργικά στοιχεία του ορθόδοξου δόγματος βοηθούν ώστε η εκκλησία να καταστεί το επίκεντρο της θρησκευτικής ζωής. ...Πρόκειται για μια

13. Από την εισήγηση του Π. Καφετζή, 5/11/2003 ΕΙΕ, Αθήνα, όπως αναδημοσιεύτηκε στην *Ελευθεροτυπία* 6/11/2003, «Ελλάδα», σ. 46.

14. Βούλγαρης Ι., 2003, «Στον σκληρό πυρήνα του πολιτισμικού συντηρητισμού», *Τα Νέα*, Σαββατοκύριακο 22-23 / 11 / 2003, «Βιβλιοδρόμο» σ. 55/15.

15. Μαλούτας Θ., κ.ά., 2007, «Η απόρριψη του “άλλου”, ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 63-98, εδώ σ. 63.

16. Μαλούτας Θ., κ.ά., 2007, «Η απόρριψη του “άλλου”, ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 63-98, εδώ σ. 96-97.

αυστηρά εξατομικευμένη θρησκευτικότητα ...ο δε πυρήνας της εκκοσμίκευσης παρουσιάζεται εξαιρετικά συρρικνωμένος».¹⁷

Τέλος, από τα στοιχεία συνολικά θεωρούμενα πραγματικά προκύπτει ότι «η Ελλάδα της μεταπολίτευσης δεν ζει παρά στις αναμνήσεις μας. Η Ελλάδα είναι πια μια άλλη χώρα... Μια χώρα που πέταξε και τις στάχτες ακόμη από τις φωτιές των ιδεολογικών και πολιτικών της παθών και των εξεγερτικών της διαθέσεων και συνθέτει ως κυρίαρχο, αν όχι μονοπωλιακό δημόσιο χώρο το γυαλί της τηλεόρασης. Η μεταπολίτευση, το «κλίμα» της η γλώσσα της, η ιδεολογική της ατμόσφαιρα, τριάντα χρόνια από τη μεγάλη, συμβολική στιγμή της, έχει πια εξατμιστεί».¹⁸ Με αυτούς τους όρους θεωρούμενα τα στοιχεία θα μπορούσαν βάσιμα να υποστηρίξουν το επιχείρημα ότι ο μεν 1^{ος} γύρος της ΕΚΕ κατέδειξε το τέλος του κύκλου της μεταπολίτευσης και ο 4^{ος} γύρος την απαρχή ενός κύκλου μιας «νέας μεταπολίτευσης».¹⁹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξενογλωσσες

- Bauman Z., 1982, *Memories of class*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Field F., 1989, *Losing out: The emergence of Britain's underclass*, Blackwell, Oxford.
- Gorz A., 1982, *Farewell to the working class*, Pluto Press, London.
- Hasley A. H., 1987, «Social trends since World War II», *Social Trends* 17, London.
- Murray Ch., 1984, *Losing ground: American Social Policy 1950-1980*, Basic Books, New York.

17. Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, «Εκκλησιασμός θρησκευτικότητα και προσευχή: Μια ασύμπτωτη σχέση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 125-148.

18. Τσίμας Π., «Γνώμη», *Τα Νέα*, 8-9 / 11 / 2003, σ. 4.

19. Ο όρος αποδίδεται στον Ι. Βούλγαρη, *Τα Νέα*, 17/04/2010, «Βιβλιοδρόμο-Ιδέες».

- Murray Ch. (ed.), 1990, *The emerging British underclass*, Institute of Economic Affairs, London.
- Townsend P., 1990, «Underclass and overclass: the widening gulf between social classes in Britain in the 1980's», στο Payne G., Cross M. (eds), *Sociology in action*, Macmillan, London.
- Westergaard J., 1992, «About and beyond the underclass», BSA Presidential Address 1992, *Sociology*, vol. 26, 1992/4, σ. 575-587.

Ελληνόγλωσσες

- Βούλγαρης Ι., 2007, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 38-61.
- Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, «Εκκλησιασμός θρησκευτικότητα και προσευχή: Μια ασύμπτωτη σχέση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 125-148.
- Δασκαλάκης Η., κ.ά., 1984, *Η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Δεμερτζής Ν., Παπλιάκου Β., 2007, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική συμμετοχή και ΜΜΕ: Μια συγκριτική ανάλυση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 161-192.
- Μαλούτας Θ., κ.ά., 2007, «Η απόρριψη του “άλλου”, ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 63-98.
- Πανταζόπουλος Α., 2007, «Κρίση της αντιπροσώπευσης, νεοελληνικός διαφορισμός και η ιδιότητα του πολίτη», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 149-159.